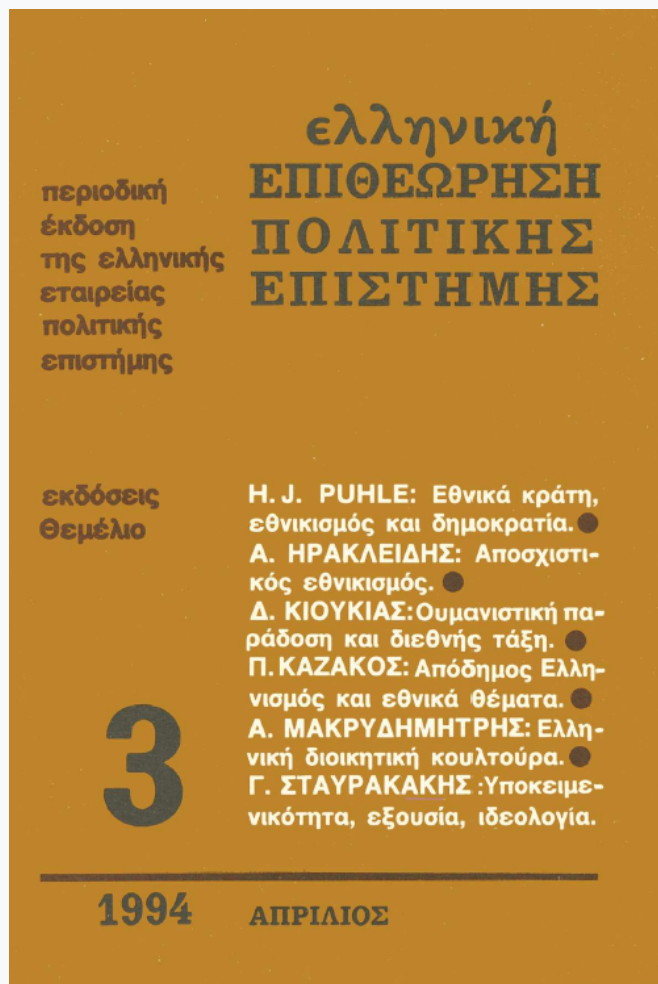


Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 3, Αρ. 2 (1994)



Απόδημος ελληνισμός και εθνικά θέματα

Πάνος Καζάκος

doi: [10.12681/hpsa.15304](https://doi.org/10.12681/hpsa.15304)

Copyright © 2017, Πάνος Καζάκος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π. (2017). Απόδημος ελληνισμός και εθνικά θέματα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3(2), 103–134. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15304>

ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η βαλκανική κρίση και ιδιαίτερα το ζήτημα της αναγνώρισης της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (FYROM) με την ονομασία που διεκδικεί η κυβέρνηση της, έδωσε το έναυσμα για νέες κινητοποιήσεις του ελληνισμού της διασποράς. Ήταν ουσιαστικά το δεύτερο μεγάλο εθνικό θέμα που τον απασχόλησε μετά το Κυπριακό.

Με τη νέα κρίση ανανεώθηκε το ενδιαφέρον του εθνικού κέντρου¹ για τον απόδημο ελληνισμό. Αυτό δεν είναι ελληνική ιδιοτυπία. Το ίδιο συμβαίνει ή έχει συμβεί στο παρελθόν με τις κυβερνήσεις χωρών όπως η Αρμενία, το Ισραήλ, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Τσεχία, η Κροατία. Τα κίνητρα και οι αφορμές δεν είναι μόνον κρίσεις ανεξαρτησίας ή ταυτότητας, αλλά και πειστικές οικονομικές ανάγκες. Δεν ανταποκρίνονται με τον ίδιο τρόπο και την ίδια ένταση όλες οι διασπορές. Η ελληνική όμως ανήκει στην κατηγορία εκείνων των διασπορών που γενικά, αν και κυκλικά και όχι με την ίδια ένταση, ανταποκρίνονται.

Είναι προφανές ότι οι κινητοποιήσεις αυτές θέτουν ευρύτερα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα.² Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε μερικά από αυτά και ιδιαίτερα,

1. Ο όρος εθνικό κέντρο εμφανίστηκε νωρίς στη συζήτηση για τις σχέσεις ελληνικού κράτους και απόδημου ελληνισμού, ιδίως σε εθνικά θέματα, ως συνώνυμο του ελληνικού κράτους και, μερικές φορές, των εκάστοτε κυβερνήσεών του. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από κυβερνήσεις με διαφορετική ουσιαστική πολιτική (και φιλοσοφία) έναντι του ελληνισμού. Χρησιμοποιήθηκε π.χ. από τη δικτατορία '67-'74, στη διένεξή της με τον κυπριακό ελληνισμό, αλλά αργότερα και από το ΠΑΣΟΚ, παρά την ασκούμενη διαφορετική πολιτική.

2. Για τα προβλήματα διεθνούς πολιτικής και τις συγκρούσεις που μπορούν να προκληθούν στο τρίγωνο διασπορά-χώρα προέλευσης-χώρα υποδοχής βλ. G. Sheffer, «A new Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986, σ. 11 κ.ε.

(i) τη «φιλοσοφία» του «εθνικού κέντρου» σε ζητήματα κινητοποίησης του απόδημου ελληνισμού για τα εθνικά θέματα·

(ii) τους προσδιοριστικούς παράγοντες των διαφορών στην ένταξη των σχετικών κινητοποιήσεων του απόδημου ελληνισμού από χώρα σε χώρα και

(iii) την αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων σε συνάρτηση με τις πολιτικές και άλλες συνθήκες του τοπικού περιβάλλοντος.

2. ΔΥΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΕΣ: Η ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ

Ο πολιτικός λόγος στην Ελλάδα, όταν αναφέρεται στον απόδημο ελληνισμό, περιλαμβάνει δύο κατηγορίες θεμάτων, τα λεγόμενα εθνικά θέματα και τα κοινωνικά-οικονομικά που απασχολούν τους ίδιους τους μετανάστες. Αλλά ο πολιτικός λόγος των ελληνικών κομμάτων διαφοροποιείται ως προς την έμφαση που δίνει στην κάθε κατηγορία θεμάτων, τις αντιλήψεις για τον κόσμο και τη θέση του ελληνισμού στον κόσμο καθώς και το ρόλο της ορθοδοξίας, αποκαλύπτοντας έτσι δύο εν μέρει διαφορετικές «φιλοσοφίες».

α. Η ελληνορθόδοξη φιλοσοφία

Η μία φιλοσοφία τονίζει κυρίως τα εθνικά ζητήματα και την υποχρέωση («ιστορική ευθύνη») των απόδημων Ελλήνων να συμπαραταχθούν με το εθνικό κέντρο. «Οι απόδημοι Έλληνες αποτελείτε ένα πολύτιμο κομμάτι του ελληνισμού [...] Αποδείξατε, για μια ακόμη φορά, την προσήλωσή σας στις παραδόσεις μας και τα ιδανικά μας, με την πολύτιμη συνδρομή και τη σθεναρή συμπαράστασή σας στην προσπάθεια αντιμετώπισης των γνωστών εθνικών μας θεμάτων...».³

Επίσης, ο «ελληνισμός» προβάλλεται συχνά στο πλαίσιο αυτό ως μια ιδέα χρήσιμη και αναγκαία για ολόκληρο τον κόσμο. Χαρακτηριστικά πάλι αναφέρεται σε ένα πρόσφατο μήνυμα: «Μαζί μπορούμε και πάλι ν' αναδείξουμε τον ελληνισμό σε κορυφαία και ρυθμιστική δύναμη, στον ραγδαία εξελισσόμενο σύγχρονο κόσμο, και να κατανοήσουμε με τις πρωτοβουλίες μας τον ανθρωπισμό, που αποτελεί λαμπρό δημιούργημα της κλασικής Ελλάδος, πυξίδα

3. Μήνυμα του Προέδρου της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή προς τους αποδήμους, εφημερίδες 22 Δεκεμβρίου 1992.

και γνώμονα στη σύγχρονη πορεία της οικουμένης. Για τους λόγους αυτούς, επιβάλλεται η καλλιέργεια στενής συνεργασίας μεταξύ αποδήμων και εθνικού κέντρου [...] μαζί μπορούμε να κάνουμε ένα καινούριο ξεκίνημα και να θέσουμε στη διάθεση όλων την πολύτιμη κιβωτό του ελληνισμού που εμείς οι Έλληνες και Ελληνίδες είμαστε οι θεματοφύλακες».⁴

Και ο Μ. Έβερτ σε πρόσφατο άρθρο του διατυπώνει την άποψη ότι ο οικουμενικός ελληνισμός μπορεί να συμβάλει στην «αναγέννηση του ελληνικού πνεύματος σε παγκόσμιο επίπεδο», πράγμα που συνιστά «δύσκολο εγχείρημα ειδικά σε μια περίοδο που η ανθρωπότητα έχει απομακρυνθεί απ' την ουμανιστική της διάσταση και αποκτά όλο και περισσότερο μια μονοδιάστατη υλιστική και τεχνοκρατική αντίληψη». Και προτείνει, ανάμεσα σε πολλά άλλα, την καθιέρωση ολυμπιακών αγώνων του πνεύματος!... Η σύγχυση είναι προφανής. Πάντως ο Μ. Έβερτ βλέπει ότι «προϋπόθεση για την υλοποίηση του οράματος του οικουμενικού ελληνισμού είναι ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας μας».⁵ Η αναφορά στον ελληνισμό τείνει, στο πλαίσιο της φιλοσοφίας που εξετάζουμε, ν' αναχθεί σε υποκατάστατο της «μεγάλης ιδέας». Αν ως το 1922 έπρεπε οι κοινότητες της διασποράς να ενταχθούν στο κράτος (και μάλιστα όσο περισσότερες, τόσο το καλύτερο), σήμερα ο κόσμος οφείλει να διαφωτιστεί από τους θεματοφύλακες του ελληνικού πνεύματος, του ανθρωπισμού, που είναι δημιουργήματα της αρχαιότητας.

Δύο σημεία αξίζει, εδώ, να τονιστούν σε σχέση με τον ελληνισμό ως παγκόσμια και εξαγωγήσιμη ιδέα.

Το ένα είναι ότι: παραμένει φυσικό ν' αναζητεί κανείς και να προβάλλει τις επιρροές που μπορεί να έχει ασκήσει σε τρίτους (και να έχουν ασκηθεί ή να ασκούνται πάνω του από τρίτους). Ανάλογες αναζητήσεις κάνουν και άλλοι π.χ. για την επίδραση συστατικών στοιχείων του βρετανικού τρόπου ζωής στις αποικίες ή στις χώρες εποικισμού των Βρετανών. Υποστηρίζεται π.χ. ότι οι αμερικανικές αντιλήψεις περί ελευθερίας έχουν τις ρίζες τους

4. Υφ. Εξωτερικών κ. Β. Τσουδερού, *Μήνυμα προς τον απόδημο ελληνισμό*, Χριστούγεννα 1991, ανακοίνωση του ΥΠΕΞ, σ. 2-3. (Η υπογράμμιση δική μου). Το κείμενο συμπληρώνουν οι παραδοσιακές ανησυχίες για τον εκτροχιασμό του κόσμου και τα τυπικά συμπτώματά του, το εμπόριο ναρκωτικών, την τρομοκρατία, τον καταναλωτισμό (στο ίδιο).

5. «Εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και οικουμενικός ελληνισμός», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Ιουλίου 1992.

ακριβώς στην κουλτούρα της βρετανικής διασποράς.⁶

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και η ελληνική διασπορά είναι ένας τρόπος ζωής με τα δικά του σύμβολα, τελετουργίες, αξίες, που συχνά και κάπως συντετμημένα συνοψίζουμε στον όρο «ορθοδοξία». Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι οι μετανάστες μας, όπου εγκαταστάθηκαν ως συμπαγείς ομάδες, επηρέασαν τους προϋπάρχοντες τρόπους ζωής, αν και πιθανόν όχι μόνοι τους, αλλά ως μέρος της επιρροής πολλών άλλων μεταναστευτικών ομάδων, με συγγενή πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Στη (Δυτική) Γερμανία αυτό είναι εμφανές, σε επίπεδο καθημερινής ζωής. Αλλά δεν είναι αυτό που υπονοούν όσοι αναφέρονται στην οικουμενικότητα του ελληνισμού. Εννοούν την αρχαία ελληνική σκέψη. Αλλά αυτή ακριβώς δεν κατάφερε να επεξεργαστεί με ουσιαστικό τρόπο ο ελλαδικός χώρος, ούτε την αντιπροσωπεύει σήμερα στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή και δη αποκλειστικά. Έτσι φθάσαμε στο δεύτερο σημείο.

Ότι ο ελληνικός πολιτισμός, κυρίως με τη μορφή και το περιεχόμενο της αρχαίας σκέψης, έχει αποτελέσει μια από τις σημαντικότερες πηγές του «δυτικού πολιτισμού», είναι πλέον μάλλον κοινός τόπος. Η διαδικασία τροφοδότησης του τελευταίου επιταχύνθηκε με την Αναγέννηση. Για ιστορικούς λόγους λοιπόν, η ουσιαστική επεξεργασία της αρχαίας ελληνικής σκέψης δεν έγινε στο Βυζάντιο (παρά κάποιες πρόσκαιρες αναλαμπές προς το τέλος), ούτε στην Ανατολή αργότερα, όπου επικράτησαν οι Οθωμανοί, αλλά στη Δύση. Στη διαδικασία αυτή ο νέος ελληνισμός συμμετείχε αποσπασματικά, τυπολατρικά και επιφανειακά, πάντως όχι ουσιαστικά, πράγμα που σημαίνει ανάμεσα σε άλλα ότι δεν χειραφετήθηκε από τη θεολογική σκέψη. Στον νέο ελληνισμό κυριάρχησε το «ελληνοχριστιανικό πλέγμα», όπου το «ελληνικό» παρέπεμπε απλώς σε μια ιδιοκτησιακή (λόγω γλώσσας) σχέση με την αρχαία ελληνική σκέψη, δηλαδή μ' έναν πολιτισμό που έμεινε αχώνευτος και εν πολλοίς ακατανόητος.

Οι ελλαδικές κυβερνήσεις, που υπερτονίζουν την οικουμενικότητα του ελληνισμού, παραβλέπουν ακριβώς ότι η ουσιαστική επεξεργασία του πρέπει ακόμη να γίνει στην ίδια την Ελλάδα. Σε σημαντικό βαθμό η νοοτροπία τους είναι μεταπρατική: να πουλήσουν ένα πράγμα που δεν παράγουν, ούτε αναπαράγουν, ούτε έ-

6. Βλ. D.H. Fischer, *Albions Seed*, Brandeis 1990.

χουν αφομοιώσει, αλλά που υποθέτουν ότι έχει ζήτηση!

Ενδιαφέρον έχει ότι στη φιλοσοφία που εξετάζουμε (με όλες τις αναφορές στην αρχαία Ελλάδα) η ορθοδοξία, ως σύνολο ιδεών και οργανωτικός ιστός, οφείλει να παίξει σημαντικό ρόλο και μάλιστα να είναι στο επίκεντρο της ζωής και των κινητοποιήσεων του αποδήμου ελληνισμού. Η αντίφαση είναι προφανής και η εξήγηση απλή: η «ορθοδοξία» παραμένει συστατικό στοιχείο του ιδιαίτερου τρόπου ζωής του νέου ελληνισμού, ενώ η αρχαιότητα ένα ιδεολόγημα. Η επίκληση ή αναφορά στη σημασία της ορθοδοξίας ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως τη βιώνει ο νέος ελληνισμός.

Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά η υφυπουργός Εξωτερικών Β. Τσουδερού, η ορθοδοξία πρέπει σε συνάρτηση με τον ελληνισμό να γίνει ο χώρος στον οποίο οι απόδημοι θα μπορέσουν να προωθήσουν ιδέες και απόψεις που θα υψώνουν ψηλά την παγκόσμια ιδέα για την Ελλάδα.⁷ Το ρόλο αυτό διεκδικεί και η ίδια η εκκλησία, πράγμα που μπορεί στην πράξη να οδηγή σε τριβές με τις οργανώσεις του αποδήμου ελληνισμού.⁸

Το ζήτημα του ρόλου ή και της πρωτοκαθεδρίας του εκκλησιαστικού ή του κοσμικού στοιχείου της διασποράς στις κινητοποιήσεις για τα εθνικά θέματα είναι παλαιό. Έγινε πάλι επίκαιρο κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εκδηλώσεων συμπαράστασης προς το εθνικό κέντρο για το ζήτημα των Σκοπίων.

Στο ζήτημα αυτό αναφερόμαστε και αλλού. Εδώ αρκεί να σημειώσουμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο εκκλησιαστικό και κοσμικό στοιχείο διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή. Στη Μαύρη Αφρική π.χ. η Εκκλησία παραμένει στο κέντρο του οργανωτικού ιστού και της πνευματικής ζωής του ελληνισμού. Κάπως διαφορετική είναι η κατάσταση στην Αίγυπτο. Στη Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα στη (Δυτική) Γερμανία έχει διαμορφωθεί από καιρό ένας καταμερισμός των έργων ανάμεσα σε Εκκλησία και οργανώσεις των αποδήμων —με τις τελευταίες να έχουν το κύριο βάρος των εκάστοτε κινητοποιήσεων για εθνικά θέματα. Στο παρελθόν όμως, οι εντάσεις ανάμεσα στα δύο στοιχεία ήταν μεγάλες. Πιθανόν αυτό να είχε σχέση με την πολιτικοποίηση των μαζικών οργανώσεων των μεταναστών.

Στις ΗΠΑ, το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας είχε επίσης τεθεί και

7. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Φεβρουαρίου 1992.

8. Βλ. εφημ. *Η Καθημερινή*, 22.11.1992.

ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην Εκκλησία και πολλές τουλάχιστον οργανώσεις αποδήμων ήταν μάλλον εμφανής.⁹ Δήλωνε χαρακτηριστικά πάλι ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος: «Πολλές φορές αναρωτήθηκα ποιος αντιπροσωπεύει την ομογένεια. Οι κύκλοι του Λευκού Οίκου και οι εκκλησιαστικοί κατέληξαν στο ότι είμεθα πιο πολύ μια θρησκευτική παρά μια πολιτική ομάδα και απευθύνθησαν στην Εκκλησία. Εξάλλου η Εκκλησία είναι 48 ώρες το 24ωρο ανοιχτή, επομένως μπορεί να δώσει στον κόσμο την πνευματική τροφή και την καθοδήγηση στα εθνικά θέματα και σε κάθε τι που αφορά στην επιβίωσή μας και εδώ και στην πατρίδα».¹⁰

β. Η «κοινωνική» φιλοσοφία

Αντίθετα, στη δεύτερη φιλοσοφία, όπως αποτυπώνεται π.χ. στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, τονίζονται περισσότερο τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του απόδημου ελληνισμού, οι δυνατότητες διαμόρφωσης συμμετοχικών θεσμών (που όμως εν τέλει δεν υλοποιήθηκαν) ενώ μόνο παρεμπιπτόντως γίνονται αναφορές στην εκκλησία. Η σημασία του απόδημου ελληνισμού για τα εθνικά θέματα δεν παραβλέπεται εντελώς και οπωσδήποτε υπάρχουν αναφορές σε στόχους όπως η εθνική ανεξαρτησία, η ανάπτυξη και η πρόοδος, τους οποίους πρέπει να επιτύχουν από κοινού οι Έλληνες του εξωτερικού και η ελληνική κυβέρνηση. Επίσης, στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην παλιννόστηση. Οι επιστρέφοντες Έλληνες πιστεύεται ότι θα συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη με τα δικά τους κεφάλαια και τη δική τους εμπειρία.

Η διαφορετική έμφαση ήταν προϊόν των καιρών, της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος και της ιδεολογίας. Πράγματι, στη δεκαετία του '70 εμφανίζεται ένα κύμα παλιννόστησης ιδίως από τον ευρωπαϊκό χώρο, που οφειλόταν στα οικονομικά προβλήματα των χωρών υποδοχής. Οι κυβερνήσεις της δεκαετίας του '80 δεν μπορούσαν πλέον να παραβλέψουν την παρουσία πολλών Ελλήνων που είχαν επιστρέψει και τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετώπιζαν εδώ. Επίσης, το σοσιαλιστικό κίνημα είχε ανδρω-

9. Βλ., ανάμεσα σε πολλά άλλα, Χρ. Λαζαρίδης, «Από την εθνική αφύπνιση στην πολιτική χειραφέτηση - ελληνική διασπορά 1992», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Ιουνίου 1992.

10. Συνέντευξη στην εφημ. *Η Καθημερινή*, 22.11.1992.

θεί στο εξωτερικό σε στενή επαφή με το κλίμα και τους καιμούν των αποδήμων. Υπήρχε ένας σημαντικός βαθμός ταύτισης με τον ελληνισμό της Ευρώπης. Τέλος, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί εμπεριείχαν την καχυποψία έναντι των καθιερωμένων μορφών και περιεχομένων του εθνικισμού (ανεξάρτητα από το αν ο εθνικισμός εισήλθε από την πίσω πόρτα και με άλλο ένδυμα, στη σοσιαλιστική ιδεολογία και, κυρίως, πρακτική) καθώς και έναντι της εκκλησίας, η οποία θεωρούνταν απλώς, αν και όχι πάντοτε ρητά, ένα συντηρητικό προπύργιο, εδώ και έξω. Εκτός τούτου, στη φιλοσοφία αυτή, ο λαός δεν ήταν ο φανταστικός φορέας της κλασικής παράδοσης, αλλά άνθρωποι με συγκεκριμένα προβλήματα καθημερινής επιβίωσης σ' ένα άδικο σύστημα.

Ο απόδημος ελληνισμός, αναφέρεται χαρακτηριστικά στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ για την (προσδοκώμενη τότε) Γ' τετραετία: «...αντιμετωπίσθηκε και θα αντιμετωπίζεται ως: πρώτο: εθνικό κεφάλαιο, δεύτερο: δύναμη οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, τρίτο: κοινωνική ομάδα με σύνθετα προβλήματα και ιδιαιτερότητες».¹¹ Ταυτόχρονα, προσφερόταν ένα πλήρες —όσο γίνεται προεκλογικά— πρόγραμμα υποστήριξης για όσους θα έμεναν στο εξωτερικό και για όσους θα παλιννοστούσαν, ώστε να λυθούν τα ιδιαίτερα προβλήματα που η κάθε κατηγορία αντιμετώπιζε.

Η έμφαση είναι στα συγκεκριμένα οικονομικά και λοιπά προβλήματα του απόδημου ελληνισμού και στην προσπάθεια που πρέπει να καταβάλει το κέντρο ώστε να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες του. Συχνά, η προσπάθεια συνδέεται με το (σοσιαλιστικό) μετασχηματισμό του εθνικού κέντρου.

Ο ρόλος της ορθοδοξίας είναι στα επίσημα κείμενα υποβαθμισμένος και οι σχετικές, αναπόφευκτες αναφορές έχουν σχεδόν μόνο συμβολικό χαρακτήρα.

Τέλος, στη φιλοσοφία που εξετάζουμε αναγνωρίζεται η ανάγκη για θεσμικές καινοτομίες που θα επέτρεπαν τη σταθερότερη διασύνδεση Ελλαδιτών και αποδήμων και μεγαλύτερη συμμετοχή των τελευταίων σε διαδικασίες αποφάσεων.

Οι σχετικές αντιλήψεις είχαν ήδη διαμορφωθεί στη δεκαετία του '70 και κάτω απ' την επίδραση των μαζικών οργανώσεων που είχε καταφέρει να ιδρύσει το ΠΑΣΟΚ (στην αρχή ως Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα). Οι απόδημοι είχαν παίξει ιδιαίτερο ρό-

11. ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, Αθήνα 1989, σ. 71.

λο στη διαμόρφωση του κινήματος κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και απαιτούσαν τώρα δικαιώματα συμμετοχής, συγχέοντας όμως συχνά συλλογικές με ατομικές προσδοκίες. Στη δεκαετία του '80, τα αιτήματα βρίσκουν ανταπόκριση σε διάφορες πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν η ίδρυση Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού (1983), η σύγκληση Συνεδρίου του Απόδημου Ελληνισμού (1985) και η επεξεργασία προεδρικού διατάγματος για την ίδρυση Συμβουλίου του Απόδημου Ελληνισμού (1988).¹²

Όλα αυτά ήταν σημαντικά βήματα ιδίως αν τα συγκρίνουμε με την προηγούμενη κυβερνητική πρακτική. Αυτό πρέπει να εξαρθεί. Έτσι π.χ. για πρώτη φορά ένας «φορέας», παρά τις ελλείψεις, αβεβαιότητες και θεσμικούς περιορισμούς που προέκυπταν από το σύνηθες χάος αρμοδιοτήτων, ασχολείται κάπως συγκεντρωτικά με ζητήματα των αποδήμων, σε χτυπητή αντίθεση με τις αιωνίως υποβαθμισμένες υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών. Σε κρίσιμες στιγμές η ΓΓΑΕ θα μπορούσε να μετατραπεί σε πόλο κινητοποιήσεων ή υποστήριξης κινητοποιήσεων, έχοντας και κάποιο κύρος στον απόδημο ελληνισμό.

Ιδιαίτερα μεγάλες φιλοδοξίες επενδύονται στο Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού: «Το ΣΑΕ μπορεί να είναι η ενιαία έκφραση του ελληνισμού με την ισότιμη έκφραση των Ελλήνων όπου γης, με στόχο την προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, αλλά και την επιβίωση της ελληνικής πολιτιστικής ιδιαιτερότητας που βρίσκεται στο επίκεντρο των κοσμογονικών εξελίξεων που συντελούνται σε παγκόσμια κλίμακα».¹³ Είχε βέβαια αναγγελθεί και το 1985.¹⁴

Πρέπει να σημειωθεί ότι και οι δύο φιλοσοφίες τείνουν να συμπέσουν σ' ένα σημείο —στην επιδίωξη να αποφευχθεί η ενσωμάτωση των απόδημων Ελλήνων στις τοπικές κοινωνίες.

Η απήχηση των δύο φιλοσοφιών στον απόδημο ελληνισμό είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Πιθανόν, στις ΗΠΑ και στην Αφρική, η Εκκλησία παίζει κρίσιμότερο ρόλο από τις λαϊκές οργανώσεις, ενώ στη Δυτική Ευρώπη συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Ανάλογα δια-

12. Βλ. αναλυτική παρουσίαση των θεσμικών καινοτομιών Π. Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός στη Δυτική Ευρώπη, Αφρική και Λατινική Αμερική*, μελέτη για τη ΓΓΑΕ, 5 τόμοι, Αθήνα 1993, τόμος Α', σ. 226 και εξής, και τόμος Ε', παράρτημα.

13. ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, ό.π., σ. 72.

14. Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρόγραμμα δεύτερης τετραετίας*, Αθήνα 1985, σ. 127.

φορετική είναι η υποδοχή των δύο φιλοσοφιών. Τα προηγούμενα ισχύουν όμως κυρίως για την πρώτη γενιά μεταναστών. Για τις επόμενες, που μεγαλώνουν στο εξωτερικό και διαφοροποιούν την ταυτότητά τους, ούτε η εθνικοχριστιανική διάσταση ούτε η παλιννόστηση και τα προβλήματά της ήταν σημαντικά θέματα, αν και τα τελευταία χρόνια, πάλι, σημειώνεται μια αλλαγή διαθέσεων και στις γενιές αυτές.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πολιτική πράξη δεν επηρεαζόταν αποκλειστικά από τη μια ή την άλλη φιλοσοφία. Κυβερνήσεις που γενικά υιοθετούσαν την ελληνορθόδοξη δεν αγνοούσαν παντελώς πολύ συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των αποδήμων. Έτσι π.χ. διαπραγματεύθηκαν συμφωνίες με δυτικοευρωπαϊκές χώρες για τη ρύθμιση οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των αποδήμων.¹⁵ Από την άλλη μεριά, κυβερνήσεις με προεχόντως κοινωνική φιλοσοφία δεν παρέβλεψαν τις δυνατότητες κινητοποίησης αποδήμων για εθνικά θέματα, ούτε ήταν δυνατό να τις παραβλέψουν με δεδομένο τον ψυχισμό του απόδημου ελληνισμού. Αλλά είχαν προβλήματα σχέσεων με την Εκκλησία. Συνοπτικά η πολιτική πράξη χαρακτηρίζεται από μείγματα στοιχείων που προέρχονται και από τις δύο φιλοσοφίες, αλλά σίγουρα διαφέρει η έμφαση που δίνει κάθε κυβέρνηση στα επιμέρους στοιχεία.

γ. Το κοινό υπόβαθρο: Ο πατερναλισμός

Παρά τις διαφορές φιλοσοφίας και ουσιαστικής πολιτικής υπάρχουν μερικά σταθερά χαρακτηριστικά στη συμπεριφορά των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι του απόδημου ελληνισμού που μπορούν να συνοψιστούν στον όρο πατερναλισμός. Ο όρος υπογραμμίζει την πρωτοκαθεδρία της Αθήνας στη διαμόρφωση πολιτικής και στον ορισμό του εθνικού χαρακτήρα των θεμάτων.¹⁶ Αυτό ορίζει ή επιζητεί να ορίσει τι είναι και τι δεν είναι εθνικό συμφέρον.

«Η επίκληση της σοφίας και της υπεύθυνης εποπτείας των εθνικών προτεραιοτήτων από το εθνικό κέντρο αποτέλεσε το περιεχό-

15. Βλ. Γ. Μαντζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, β' έκδοση, Αθήνα 1974· Α. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 1991.

16. Ν. Stavrou, «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.

μενο της ιδεολογίας, με την οποία ο νεοελληνικός κρατικός μανδραρινισμός αντιμετώπισε τον εξωελλαδικό ελληνισμό. Το ιδεολογικό αυτό μόρφωμα παρέσχε και τα επιχειρήματα ή τις υπεκφυγές για τη συγκάλυψη ή τη μετάθεση ευθυνών του “εθνικού κέντρου” σε σχέση με τη μοίρα του εξωελλαδικού ελληνισμού». ¹⁷ Η συμπεριφορά αυτή έχει βαθιές ιστορικές ρίζες.

Ως το 1922, γράφει ο Π. Κιτρομηλίδης, η πολιτική του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου του ελληνισμού απαρτίστηκε από τρία αλληλένδετα στοιχεία-τεκμήρια του πατερναλισμού: πρώτο στοιχείο ήταν η ιδεολογία της εθνικής ενότητας, που όμως αποσκοπούσε να νομιμοποιήσει το κράτος ως το κέντρο αποφάσεων για την τύχη του απόδημου ελληνισμού· το δεύτερο στοιχείο ήταν η μεταλαμπάδευση του αλυτρωτισμού από το εθνικό κέντρο στους πληθυσμούς της Ανατολής, μέσω φορέων και μηχανισμών που αντλούσαν δυνάμεις από το κέντρο (π.χ. από το πανεπιστήμιο), και το τρίτο οι απόπειρες ενσωμάτωσης των αλύτρωτων με δυναμικά μέσα. ¹⁸ Βέβαια ο ελληνισμός που βρισκόταν εκτός των γεωγραφικών ορίων του αλυτρωτισμού διέφευγε της προσοχής του εθνικού κέντρου (μετανάστες στις ΗΠΑ κλπ.).

Μετά το 1922 βέβαια έμεινε μόνο το πρώτο, δηλαδή η διεκδίκηση ενός κυριαρχικού ρόλου για τις τύχες ολόκληρου του ελληνισμού. Αναβίωσε, μετά από μια περίοδο εσωστρέφειας (κατοχή, εμφύλιος, ανασυγκρότηση), με την έκρηξη του κυπριακού προβλήματος. Μαζί του επέστρεψαν όλα τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν: η διεκδίκηση από το εθνικό κέντρο καθολικότερης εποπτείας των εθνικών συμφερόντων, η παρεπόμενη αξίωση ενός μονοπωλιακού ρόλου στον ορισμό των εθνικών συμφερόντων –που παραγνωρίζει συστηματικά τις ιδιαίτερες συνθήκες, στις οποίες ζουν τα διάφορα τμήματα του ελληνισμού–, η βεβαιότητα για τη σοφία των διπλωματικών μανδραρίνων του, η άρνηση της δυνατότητας αυτοτελούς ρόλου άλλων τμημάτων του ελληνισμού (με την Κύπρο ως ακραίο παράδειγμα), η δυσπιστία απέναντι σε κάθε τέτοια διεκδίκηση, η έφεση για περιοδικές παρεμβάσεις σε θεσμούς και οργάνωση του εκτός Ελλάδας ελληνισμού, η υπαγωγή της πολιτικής αποδήμων στον εσωτερικό πολιτικό ανταγωνισμό και, μαζί με όλα αυ-

17. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 143-164, ιδίως σ. 143.

18. Στο ίδιο, σ. 150-156.

τά, η βραδύτητα προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Ίσως πράγματι στην κυπριακή τραγωδία αποκαλύπτεται καθαρά και σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια η πατερναλιστική-παρεμβατική και ταυτόχρονα αναποτελεσματική συμπεριφορά του εθνικού κέντρου έναντι των εκτός Ελλάδας Ελλήνων.¹⁹ Παρά τις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ του κυπριακού ελληνισμού, ο οποίος είναι εγκατεστημένος στις ιστορικές εστίες του, και του αποδήμου ελληνισμού, που είναι προϊόν των αλλεπάλληλων μεταναστευτικών ρευμάτων και ζει ως εθνοτική μειονότητα σε ξένες κοινωνίες και τόπους, τα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά του εθνικού κέντρου δεν ξεπεράστηκαν ποτέ πραγματικά. Αντίθετα, αναπαράγονται με κάθε σχεδόν κυβέρνηση, αν και μπορούμε να διαπιστώσουμε διαλείμματα περισυλλογής και σημαντικές διαφορές στην έντασή τους. Ας προσθέσουμε ότι ο πατερναλισμός του κέντρου δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα γενικής πολιτικής, αλλά επιζητεί να επηρεάσει τα προγράμματα ζωής των Ελλήνων της διασποράς.²⁰

Τα προηγούμενα αφορούν σε προθέσεις, σχέδια και αντιλήψεις που διαμορφώνονται στην Ελλάδα. Όμως το πραγματικό «πρότυπο» σχέσεων που επιβάλλεται τελικά και οι δυνατότητες του εθνικού κέντρου να κινητοποιεί την ελληνική διασπορά δεν προσδιορίζονται μόνον από τις προθέσεις του, αλλά επιπλέον από:

(i) την *ικανότητά του* να εφαρμόζει οποιαδήποτε πολιτική έναντι των αποδήμων (ή γενικά οποιαδήποτε πολιτική) και

(ii) την *«προσωπικότητα» της διασποράς* ή των διαφόρων τμημάτων της διασποράς.

Όσον αφορά στην ικανότητα των διοικητικών και πολιτικών μηχανισμών στο κέντρο έχουν ειπωθεί πολλά. Εδώ σημειώνουμε μόνο, ότι αυτοί είναι συχνά απορροφημένοι από τα εσωτερικά

19. Βλ. πάλι περιγραφές με πάθος του Π. Κιτρομηλίδη, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *ό.π.*, σ. 159-164.

20. Π.χ. στη (Δυτική) Γερμανία οι διαμεσολαβητές του εθνικού κέντρου «ξεσηκώνουν τους μετανάστες και δεν τους αφήνουν να πάρουν τις δικές τους αποφάσεις» σε θέματα επαγγελματικής αποκατάστασης κλπ. Βλ. Εμ. Σαρίδης, «Μεταξύ παλιννόστησης και ενσωμάτωσης», στον τόμο της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης (επιμ. Γ. Πετρόχειλος), *Ελληνική διασπορά στη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα 1985, σ. 25-48, ιδίως σ. 45, και αλλού. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τα ελλαδικά κόμματα μάλλον αποτελούν μηχανισμούς επιρροής του εθνικού κέντρου πάνω στους απόδημους παρά διαύλους μεταφοράς των ανησυχιών της διασποράς προς την πατρίδα. Στο ίδιο, σ. 41.

προβλήματα και απλώς αδιαφορούν, ενώ και η ανικανότητα είναι σε πολλές περιπτώσεις εμφανής, όπως δείχνουν οι μονίμως υποβαθμισμένες υπηρεσίες απόδημου ελληνισμού του Υπουργείου Εξωτερικών. Η ίδρυση υφυπουργείου απόδημου ελληνισμού στο Υπουργείο Εξωτερικών το 1992 είναι προϊόν μάλλον ενδοκομματικών ανακατατάξεων και φιλοδοξιών παρά ενός σχεδίου πολιτικής.

Από την άλλη μεριά, ο απόδημος ελληνισμός δεν είναι πάντοτε, ούτε παντού, απλός αποδέκτης του πατεριναλισμού. Η συμπεριφορά του επηρεάζεται από ολόκληρη σειρά παραγόντων, μη ελεγχόμενων από το κέντρο, δηλαδή από:

(i) τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες ζει (και τα συμφέροντά του) στις χώρες υποδοχής, σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική θέση του και το βαθμό νομιμοφροσύνης που αναπτύσσουν οι απόδημοι έναντι της χώρας υποδοχής·

(ii) την «ιστορία» (ιστορικές παροικίες π.χ. διαφέρουν από τις πρόσφατες, που είναι προϊόν μεταναστευτικών ρευμάτων)·

(iii) το πολιτικό σύστημα·

(iv) τον πολιτισμικό χαρακτήρα των χωρών υποδοχής·

(v) το νομικό-θεσμικό καθεστώς των αποδήμων·

(vi) τις διακρατικές σχέσεις Ελλάδας και χωρών υποδοχής·

(vii) το μέγεθος, τη συγκέντρωση και τη διαχρονική εξέλιξη του ελληνισμού στις διάφορες χώρες.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των παραγόντων είναι, όπως σημειώσαμε, να διαφοροποιούνται η προσωπικότητα της διασποράς

ΣΧΗΜΑ 1



και οι πραγματικές σχέσεις με το κέντρο. Διαφοροποιούνται επίσης ο βαθμός και η αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων για εθνικά θέματα (βλ. σχήμα 1).

3. Η ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

α. Κινητοποίηση και απειλή

Σημειώσαμε ήδη ότι ναι μεν ζούμε σε μια εποχή όπου γενικά τα εθνικά κέντρα ανακαλύπτουν εκ νέου τη διασπορά τους, αλλά ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές στον τρόπο που οι τελευταίες αντιδρούν στις εγγλήσεις των πρώτων. Η ελληνική διασπορά ανήκει, συνολικά, στην κατηγορία της «κινητοποιημένης» διασποράς με ορισμένη έννοια: ενδιαφέρεται και ενεργοποιείται, έστω με ασυνέχειες, για ζητήματα που αφορούν πρωτίστως το εθνικό κέντρο.

Ο όρος «κινητοποιημένη» (mobilized) δεν χρησιμοποιείται εδώ με τον ίδιο τρόπο όπως στη γνωστή τυπολογία του J. Armstrong.²¹ Ο τελευταίος ξεχωρίζει τον τύπο της κινητοποιημένης και τον τύπο της προλεταριακής διασποράς, αλλά στον πρώτο περιλαμβάνει τις παλαιότερες και πλουσιότερες και προνομιακές εθνοτικές ομάδες, ενώ στον δεύτερο εκείνες που προήλθαν από πρόσφατα (μεταπολεμικά) μεταναστευτικά ρεύματα και δεν έχουν ίσα δικαιώματα με τους πολίτες των χωρών υποδοχής.

Η διάκριση αυτή μπορεί να έχει νόημα σε σχέση με ορισμένες πτυχές του φαινομένου της διασποράς. Αν την εφαρμόσουμε στην περίπτωση της ελληνικής, τότε θα 'πρεπε να θεωρήσουμε τον απόδημο ελληνισμό της Β. Αμερικής και της Ν. Αφρικής ως κινητοποιημένη διασπορά και τον ελληνισμό της (Δυτικής) Γερμανίας ως προλεταριακή.²² Στην ανάλυσή μας ο όρος κινητοποιημένη υποδηλώνει, απλώς, σχετικά ισχυρό ενδιαφέρον για τις τύχες της χώρας προέλευσης και ενεργοποίηση για την προάσπιση των συμφερόντων της. Το αντίθετο ισχύει για τις μη κινητοποιημένες διασπορές.

21. J.A. Armstrong, «Mobilized and Proletarian Diasporas», *American Political Science Review*, 70, No 2/1976, σ. 393-404.

22. Βλ. και Alex. Kitroeff όπως αναφέρεται στο Th. Ikonou, «Europa's griechische Diaspora - Dimensionen einer interdisziplinären bestandsaufnahme», στο *Der Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 16, Heft 3/1991, σ. 94-113, ιδίως σ. 96.

Ο απόδημος ελληνισμός λοιπόν ανήκει στον τύπο της κινητοποιημένης διασποράς όπως τον ορίσαμε. Διαφέρει συνεπώς ως προς τούτο από άλλες διασπορές, φέρ' ειπείν την ιταλική ή την αγγλική, αλλά ομοιάζει με την ιρλανδική, εβραϊκή, αρμενική διασπορά.

Υπάρχει μια γενικότερη εξήγηση για τη διαφορά αυτή;

Μια πιθανή εξήγηση είναι η οικονομική επιτυχία.²³ Οι Βρετανοί μπορεί να είχαν καλύτερες προϋποθέσεις για οικονομική και κοινωνική άνοδο, λόγω γλώσσας και πολιτιστικής συγγένειας, στις χώρες υποδοχής. Οι *δυνατότητες ανόδου* με τη σειρά τους λειτούργησαν πιθανόν ως κρίσιμος παράγων αφομοίωσης. Αλλά αυτό δεν ισχύει για την ιταλική διασπορά στη Λατινική Αμερική, η οποία έδειχνε το ίδιο αδιάφορη όπως η βρετανική για το δικό της εθνικό κέντρο.

Ένας άλλος παράγων που προσφέρεται μόνος του για την εξήγηση του διαφορετικού βαθμού κινητοποίησης των διασπορών για υποθέσεις της πατρίδας είναι η εσωτερική *οικονομική και πολιτιστική ετερογένεια της χώρας προέλευσης*. Στις περιπτώσεις του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ιταλίας, παρατηρούμε ότι εμφανίζεται μεγάλος βαθμός εσωτερικής ανομοιογένειας. Η ιταλική ενοποίηση πραγματοποιήθηκε σ' ένα γεωγραφικό χώρο που περιλάμβανε διαφορετικούς «κόσμους». Το Ηνωμένο Βασίλειο απαρτίζεται επίσης από διαφορετικούς κόσμους. Η υπόθεση θα ήταν ότι η εσωτερική ετερογένεια επηρέασε τις δυνατότητες κινητοποίησης στο εξωτερικό μετά τη μετανάστευση. Αλλά, ενώ σε κάποιο βαθμό εσωτερική ετερογένεια χαρακτήριζε και την Ελλάδα, εντούτοις κινητοποιήσεις της διασποράς έγιναν και γίνονται.

Ίσως ο κρίσιμότερος παράγων που επηρεάζει το βαθμό κινητοποίησης για την πατρίδα είναι η *αίσθηση μιας εξωτερικής απειλής*. Η τελευταία εξηγεί τη συμπεριφορά πολλών ευρωπαϊκών διασπορών. Η ιρλανδική στις ΗΠΑ υποστήριξε ενεργά τον αγώνα της ανεξαρτησίας από τη Βρετανία, η αρμενική υποστηρίζει τη σημερινή πολιτική προάσπιση παραδοσιακών οικισμών και περιοχών μπροστά στην απειλή του Αζερμπαϊτζάν, οι ανατολικοευρωπαϊκές συσπειρώθηκαν για να αντιμετωπίσουν την υπαγωγή των χωρών

23. Για τις συγκρίσεις που ακολουθούν βλ. *The Economist*, Dec. 26th, 1992. Επίσης G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π., σ. 212 και εξής (για την εβραϊκή διασπορά), σ. 294 και εξής (για την παλαιστινιακή κλπ.).

της στη ζώνη επιρροής της πρώην ΕΣΣΔ. Η ουκρανική και κροατική διασπορά ανέπτυξαν στον Καναδά το ίδιο είδος επιρροής που έχει η εβραϊκή στις ΗΠΑ.²⁴ Η κροατική κοινότητα της Γερμανίας είναι εξίσου ισχυρή –ευνοούμενη και από την ιστορία, τη γρήγορη ενσωμάτωσή της στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και, φυσικά, τις συμμαχικές αναμνήσεις από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η πιο ενδιαφέρουσα, για μας, περίπτωση είναι η αρμενική διασπορά. Τα μεγάλα κέντρα της αρμενικής κουλτούρας στην Κωνσταντινούπολη, στο Βαν και στο Τμπίλιζι έχουν εξαφανιστεί. Λίγες περιοχές παραδοσιακά αρμενικές με κάποια λείψανα μνημείων έχουν απομείνει. Για το λόγο αυτό οι Αρμένιοι αισθάνονται επιτακτική την ανάγκη να τις προασπίσουν. Είναι η περίπτωση του Ναγκόρνο Καραμπάχ. Ο αγώνας αυτός είναι μέρος του παμπάλαιου αγώνα εναντίον παραδοσιακών εχθρών, των Τούρκων. Η κινητοποίηση της αρμενικής διασποράς γίνεται υπό συνθήκες μιας απειλής.

Στην ελληνική περίπτωση τώρα, η διεκδίκηση της ονομασίας «Δημοκρατία της Μακεδονίας» θεωρήθηκε από τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα και από τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνισμού της διασποράς, πρώτον, ως απευθείας απειλή της εθνικής ταυτότητας και, δεύτερον, ως ανανέωση επεκτατικών σχεδίων του πρόσφατου παρελθόντος.

Γεγονός είναι ότι, για τμήματα τουλάχιστον της διοικητικής-πολιτικής ελίτ της FYROM, η ονομασία είναι σύμβολο ευρύτερων αναθεωρητικών φιλοδοξιών εις βάρος της Ελλάδας και (λιγότερο) της Βουλγαρίας. Αλλά σημασία έχει εδώ ότι η διεκδίκηση της ονομασίας με τις επεκτατικές φιλοδοξίες που υποδήλωνε ουσιαστικά έφερε στην επιφάνεια βιωμένη ιστορία, τόσο στην Ελλάδα όσο και στους Έλληνες του εξωτερικού. Και οι τελευταίοι είχαν ζήσει τις διεκδικήσεις και συγκρούσεις για τον έλεγχο της περιοχής κατά τη διάρκεια της κατοχής, του εμφυλίου και της ίδρυσης από τον Τίτο της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, πριν εγκαταλείψουν μαζικά την Ελλάδα στις δεκαετίες που ακολούθησαν αναζητώντας δουλειά. Η βιωμένη ιστορία επανήλθε στην επιφάνεια και μαζί της η *αίσθηση της απειλής* των τόπων καταγωγής –ιδανικοί όροι για κινητοποίηση της ελληνικής διασποράς, και κάθε διασποράς σχεδόν.

Γενικά, οι ασθενέστερες και περισσότερες απειλούμενες εθνότη-

24. Στο ίδιο.

τες είχαν τις ισχυρότερα οργανωμένες διασπορές.

Τα προηγούμενα δεν σημαίνουν ότι οι άλλοι παράγοντες που αναφέρθηκαν δεν παίζουν κάποιο ρόλο (δυνατότητες ανόδου, εσωτερική ετερογένεια της πατρίδας). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μπορούν να εξηγήσουν διαφοροποιήσεις στο βαθμό κινητοποίησης και αποτελεσματικότητας της ίδιας διασποράς σε διαφορετικές περιοχές και χώρες. Έτσι π.χ. η θέση των Ελλήνων μεταναστών στη Νότια Αφρική ήταν, από πλευράς δυνατοτήτων ανόδου, σαφώς καλύτερη από τη θέση των εργατών-μεταναστών στη Γερμανία, και αυτό μπορεί να εξηγήσει μια σχετική υποτονικότητα στις κινητοποιήσεις των πρώτων.

β. Διαφορές στην κινητοποίηση

Στη βιβλιογραφία για τον απόδημο ελληνισμό το θέμα της κινητοποίησής του για εθνικά θέματα και των γενικότερων σχέσεων με το κέντρο έχει εξεταστεί κυρίως με αναφορά στον ελληνισμό του αγγλοσαξονικού χώρου και μάλιστα των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας. Στις χώρες αυτές υπάρχουν συμπαγείς και πολυάριθμες ελληνικές κοινότητες, με μεγάλες και σχετικά ισχυρές οργανώσεις και παράδοση καλλιέργειας σχέσεων με την πατρίδα (αν και όχι μόνο με το «κράτος»). Πάντως το τελευταίο συχνά έβλεπε τις οργανώσεις αυτές περίπου ως προέκταση των δικών του υπηρεσιών στο κέντρο ή στο εξωτερικό.

Αλλά η ελληνική διασπορά στον αγγλοσαξονικό χώρο και μάλιστα στις χώρες που αναφέραμε έχει διαφορετικό ρόλο στις κοινωνίες υποδοχής και διαφορετικές δυνατότητες ανάληψης «διαμεσολαβητικών» λειτουργιών στο πολιτικό σύστημα (για την υποστήριξη εθνικών θεμάτων!) από ό,τι έχει ο ελληνισμός της Αφρικής (Αίγυπτος, Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία!) και της Δυτικής Ευρώπης. Και τούτο, γιατί οι παράγοντες που αναφέραμε πιο πάνω (κοινωνικο-οικονομικό status, πολιτικό σύστημα, χαρακτήρας κοινωνίας, ιστορία κλπ.) διαμορφώνονται και επενεργούν με διαφορετικό τρόπο στις μεγάλες αυτές ζώνες (Βόρεια Αμερική, Αυστραλία, Καναδάς, Αφρική και Δυτική Ευρώπη).

Στην «αγγλοσαξονική ζώνη» (εκτός Νοτίου Αφρικής, στην οποία θα επανέλθουμε) έχουμε πληθυσμούς πολυεθνικής προέλευσης. Ο κεντρικός πυρήνας, αν και είναι αγγλοσαξονικός —αυτός έχει επιβάλει τη γλώσσα του και έχει επηρεάσει τους πολιτικούς θε-

σμούς— συμβιώνει με πληθυσμούς που δεν έχουν αγγλοσαξονική προέλευση και που, αριθμητικά, είναι μερικές φορές πλειοψηφία.

Οι κοινωνίες της ζώνης αυτής μπορούν να χαρακτηριστούν «πολυπολιτισμικές» —ως ένα βαθμό πάντοτε. Με τον όρο θέλουμε να δώσουμε έμφαση στις διαφοροποιήσεις αξιών και συμπεριφορών γύρω από έναν κοινό κεντρικό πυρήνα. Μπορεί να μην ανταποκρίνονται στις εξιδανικευμένες παρουσιάσεις πολυπολιτισμικών κοινωνιών, αλλά πάντως διαφέρουν ουσιαδώς από το πρότυπο εθνικών και ομογενοποιημένων κοινωνιών («εθνικό κράτος») της Δυτικής Ευρώπης.

Στην περιοχή αυτή, οι περισσότερες χώρες επιδείχνουν έναν ύποπτα υψηλό βαθμό εθνικής ομοιογένειας, πράγμα που κάνει κατανοητή και την ένταση των συζητήσεων για τους εισρέοντες ξένους. Χώρες όπως η Γαλλία (εξ ορισμού εδώ), η Νορβηγία, η Γερμανία και η Ελλάδα εμφανίζουν υψηλό βαθμό ομοιογένειας. Μετά τις πρόσφατες εξελίξεις (διάλυση της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας και την πιθανή διάλυση του Βελγίου ως τα τέλη της δεκαετίας), τα εθνικά κράτη θα είναι ακόμη πιο «καθαρά». Όλα δε αυτά, παρά την είσοδο εκατοντάδων χιλιάδων οικονομικών προσφύγων από την Αφρική και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Στην αγγλοσαξονική ζώνη, που εξετάζουμε ως πλαίσιο σύγκρισης, οι νέοι μετανάστες έρχονται συχνά από παραδοσιακές κοινωνίες με τις δικές τους αξίες και συμπεριφορές, αλλά αμέσως εκτίθενται στους μηχανισμούς της κυρίαρχης κουλτούρας (που όμως έχει και ικανότητες απορρόφησης ξένων στοιχείων) και της αγοράς, που οδηγούν σε μεγαλύτερη αφομοίωση. Αυτό τουλάχιστον ίσχυε μέχρι πρόσφατα, γιατί όπως είπαμε έχει στο μεταξύ σημειωθεί ένα είδος «εθνοτικής αναβίωσης» ακόμη και εκεί. Με άλλα λόγια, η οικονομική ενσωμάτωση, η μίμηση ή αποδοχή της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς δεν εξάλειψαν την εθνική ταυτότητα και μάλιστα από ένα χρονικό σημείο και μετά φαίνεται ότι η τελευταία ενδυναμώνεται.

Επίσης, σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, το πολιτικό σύστημα εμφανίζει δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την πολιτική κινητοποίηση και σε εθνοτικές βάσεις, δηλαδή μια εθνοτική πολιτική εκπροσώπησης και «lobbying» που θέτει λιγότερο τοπικά ζητήματα και περισσότερο ζητήματα που αφορούν τη μητρική χώρα. Γενικά, η πρακτική του lobbying ειδικά στις ΗΠΑ είναι τμήμα της δημοκρατίας τους. Οι lobbyists είναι εγγεγραμμέ-

νοι στη Βουλή των Αντιπροσώπων και στη Γερουσία. Αρκεί να δηλώσουν το όνομα των πελατών τους και τα χρήματα που παίρνουν. Τα lobbies έχουν αναγνωριστεί από το 1971, με τροποποίηση του αμερικανικού συντάγματος.

Τώρα ο ελληνισμός των χωρών της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει συνθήκες που διαφέρουν σε πολλά ουσιαστικά χαρακτηριστικά από αυτές της αγγλοσαξονικής ζώνης. Η προέλευσή του και η θέση του στις κοινωνίες αυτές είναι επίσης διαφορετικές. Έτσι, εμφανίζει σε καθεμιά από τις χώρες υποδοχής εντυπωσιακές ιδιαιτερότητες, που τελικά επηρεάζουν τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων του με το εθνικό κέντρο, των δυνατοτήτων κινητοποίησης για τα εθνικά θέματα και την αποτελεσματικότητά τους. Αυτή η διαφορετικότητα (πάνω από την ελληνικότητα και πέρα από την «ενότητα» κέντρου και διασποράς, της οποίας γίνεται τόσο συχνή επίκληση) γίνεται αμέσως εμφανής, αν συγκρίνουμε φέρ' ειπείν τον ελληνισμό της Αιγύπτου με τον ελληνισμό της Νοτίου Αφρικής και τον ελληνισμό της Γερμανίας, για να σταθούμε μόνο στις χώρες με τους πιο συμπαγείς πληθυσμούς απόδημων Ελλήνων.

γ. Ο ελληνισμός της Αιγύπτου²⁵

Ο ελληνισμός της Αιγύπτου (ως το 1937) ανήκε στην κατηγορία των εθνοτικών ομάδων σε υπανάπτυκτες (με τα συνήθη στενά οικονομικά κριτήρια) κοινωνίες, που ήταν οι πρώην αποικίες των δυτικών μητροπόλεων. Είχε, όπως όλες οι εθνοτικές ομάδες με ευρωπαϊκή προέλευση, *προνομιακή θέση στις κοινωνίες αυτές*.

Οι Έλληνες της Αιγύπτου δεν θεωρούνταν πολίτες της χώρας, ενώ το εθνικό κέντρο προσπαθούσε να διασφαλίσει την ελληνική υπηκοότητά τους (δηλ. να είναι Έλληνες πολίτες στην Αίγυπτο).

Με την ανεξαρτησία επιταχύνθηκε η πορεία συρρίκνωσης. Δεν απέμειναν παρά μερικές κοινότητες που φθίνουν, αν και έχουν έ-

25. A. Kitroeff, *The Greek in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, Ithaca Press, Νέα Υόρκη 1989· G. Meyer, *L'Egypte contemporaine et les capitulations*, PUF, Παρίσι 1930· E. Σουλογιάννης, *Οι ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1984, του ίδιου, «The Greeks in Egypt in the 19th and 20th Centuries», ανέκδοτη εργασία· A. Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμοι 2, Αθήνα-Αλεξάνδρεια 1928· I. Χατζηφώτης, «Η Αλεξάνδρεια των Ελλήνων», *Ιστορία*, τόμ. 55, σ. 173.

ντονη συνείδηση της ιστορικής κληρονομιάς τους και του γεγονότος ότι αποτελούν ένα κεφάλαιο γνώσεων, εμπειριών και αισθημάτων. Είναι δηλαδή φορείς μιας ιστορικής υποδομής, η οποία θα μπορούσε να στηρίξει αναπτυσσόμενες σχέσεις ανάμεσα σε Ελλάδα και Αίγυπτο σήμερα (πράγμα το οποίο φαίνεται ότι τον τελευταίο καιρό γίνεται). Αλλά ούτε στη χρυσή εποχή του ούτε μετά βέβαια μπορούσε να επηρεάσει την πολιτική της αιγυπτιακής κυβέρνησης, παρόλο που η ιστορία φαίνεται ότι τροφοδοτούσε ένα ιδιότυπο κλίμα συμπάθειας στις διοικητικές-πολιτικές και οικονομικές ελίτ της Αιγύπτου, το οποίο συχνά περιγράφεται με τον όρο «ιστορικοί δεσμοί». Μετά την ανεξαρτησία καθιδρύθηκε ένα αυταρχικό καθεστώς, που ήταν προσανατολισμένο σε στόχους ανάπτυξης και με έντονα στοιχεία σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν άφηνε περιθώρια επιρροής.

δ. Ο ελληνισμός της Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας²⁶

Στην ίδια σχεδόν κατηγορία της προνομιακής διασποράς ανήκει και ο ελληνισμός της *Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας* και της *Ζιμπάμπουε* (πρώην Ροδεσίας). Αλλά εκεί σταματούν όλες οι ομοιότητες.

Η ΝΑΔ αποτελείται επίσημα (ακόμη) από τέσσερις φυλετικές ομάδες, τους λευκούς, τους Ασιάτες, τους έγχρωμους και τους μαύρους. Κάθε ομάδα έχει διαφορετική πολιτική και κοινωνική θέση στο σύστημα. Ο λευκός πληθυσμός είναι μειονότητα (πέντε εκατομμυρίων σε σύνολο 33 εκ. κατοίκων!) αλλά ελέγχει την οικονομία. Οι Έλληνες είναι μέρος του λευκού πληθυσμού –της προνομιακής ομάδας. Το μεγαλύτερο μέρος τους έχει αποκτήσει την υπηκοότητα της χώρας και στις στατιστικές καταγράφεται ως τμήμα του αγγλόφωνου λευκού πληθυσμού.²⁷ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι

26. Βλέπε ανάμεσα σε πολλά άλλα E.A. Mantzaris, *The Social Structure and the Process of Assimilation of the Greek Community in S.A.*, M.A. Thesis, University of Cape Town, 1978, του ίδιου, *The Politics and Ideologies of the Greek Community in South Africa, 1880-1924*, Ph.D. Thesis, University of Cape Town, 1982, του ίδιου «The Greek Orthodox Church in the Transvaal: The Formative Years», στο *Ecclesiastical Pharos*, τόμ. 68/69, 1987, του ίδιου «Intragenerational Differences in Ethnicity: The Greeks in Durban», στο *Apollonia*, Journal of the Institute of Afro-Hellenic Studies, τόμ. 4, 1988· M. K. Παταμχαήλ, *Ο ανά την Αφρικήν ελληνισμός*, έκδοση του συγγραφέα, Αλεξάνδρεια 1950.

27. Chr. Theodoropoulos, «The Involvement of the Greek Community in South Africa in the Formulation of the Foreign Policy of Greece», πολυγραφημένη εισή-

οι Έλληνες της ΝΑΔ αποτελούν μια σημαντική ομάδα που έχει βελτιώσει τη θέση της στην τοπική οικονομία και κοινωνία. Αρχικά αποτελούνταν από ανειδίκευτους, ημειδίκευμένους εργάτες και αυτοαπασχολούμενους στο μικρεμπόριο (τροφίμων κυρίως), αλλά στο μεταξύ έχει μετακινηθεί σε υψηλότερες θέσεις, στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες, και έχει αποκτήσει υψηλό επίπεδο μόρφωσης.²⁸ Είχε λοιπόν εργατική προέλευση, αλλά έχει αστικοποιηθεί.

Οι τάσεις ταύτισης με τον υπόλοιπο λευκό πληθυσμό είναι ισχυρότατες. Όπως έγραφε ο πρέσβης Γεωργίου, ο Έλληνας που έφθανε στη ΝΑΔ αισθανόταν αμέσως ως ηγέτης, πράγμα που δε συνέβαινε πουθενά αλλού στον κόσμο.²⁹ Αυτό ήταν προϊόν του *apartheid* και της πολιτικής προσέλευσης μεταναστών για την ενίσχυση του προνομιακού λευκού πληθυσμού.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η ταύτισή του με το λευκό πληθυσμό, την πολιτική του έκφραση και τους στόχους του ήταν μια αναπόφευκτη διαδικασία. Οι Έλληνες πράγματι ψήφιζαν, κατά πλειοψηφία, το εθνικό κόμμα (National Party) και συμμετείχαν στην Defense Force, την οποία και υποστήριζαν με τεράστια ποσά. Αποδοκίμαζαν τη στάση της διεθνούς κοινότητας (ΟΗΕ, Συμβουλίου των Εκκλησιών, Ευρωπαϊκής Κοινότητας) κατά της πολιτικής του *apartheid*. Επίσης επέκριναν την ελληνική κυβέρνηση για τη δική της, αν και με επιφυλάξεις, συμπόρευση με τις άλλες δυτικές χώρες. Έβλεπαν μάλιστα στην πολιτική αυτή ένα ακόμα εμπόδιο στην ανάπτυξη ακόμη και των οικονομικών σχέσεών τους ως αποδήμων με την Ελλάδα. Θεωρούσαν αντίφαση να γίνονται από την ελληνική κυβέρνηση εκκλήσεις για επενδύσεις των αποδήμων της ΝΑΔ και ταυτόχρονα να καταδικάζεται η φυλετική πολιτική της ΝΑΔ.³⁰

Η αποξένωση ανάμεσα σε απόδημους της ΝΑΔ και της Ελλάδας φαίνεται ότι μεγάλωσε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 λόγω των νέων προσανατολισμών και της ρητορικής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σε γενικότερα θέματα. Η σοσιαλιστική κυβέ-

ρηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.

28. Στο ίδιο, σ. 9. Βλ. επίσης Ε. Μάντζαρης, «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, ό.π., τόμος Ε', σ. 73 κ.ε.

29. Στο ίδιο, σ. 10.

30. Στο ίδιο, σ. 11, 17.

νηση είχε υιοθετήσει πράγματι θέσεις σε θέματα αφοπλισμού, υποστήριξης των «μετωπικών κρατών» (δηλαδή των κρατών της νοτιότερης Αφρικής που συνορεύουν ή επηρεάζονται άμεσα από τη ΝΑΔ) και σχέσεων Ανατολής-Δύσης που δεν έβρισκαν οποιαδήποτε κατανόηση από την πλειοψηφία των αποδήμων της ΝΑΔ και της Ζιμπάμπουε. Η αποξένωση όμως συνεπάγεται και μεγαλύτερη αυτοτέλεια της συλλογικής δραστηριοποίησης του ελληνισμού. Η αυτοτέλεια με τη σειρά της περιορίζει και τα περιθώρια πατερναλιστικής παρέμβασης (όπως είδαμε). Εξαναγκάζει το κέντρο να επιζητήσει μια μάλλον «συμβιωτική σχέση» με τον απόδημο ελληνισμό.

Μια άλλη προέκταση όσων αναφέρθηκαν είναι ότι η ανεπτυγμένη νομιμοφροσύνη έναντι της χώρας υποδοχής ή και ταύτιση μαζί της είναι κρίσιμος παράγων που μπορεί να επηρεάζει τη συμπίεση με το εθνικό κέντρο. Όταν η πολιτική της Ελλάδας έρχεται συνολικά ή σε συγκεκριμένο θέμα σε αντίθεση με τα συμφέροντα της χώρας υποδοχής, τότε περιορίζονται όχι μόνο οι δυνατότητές της να επηρεάσει την ομογένεια, αλλά και οι δυνατότητες της τελευταίας να επηρεάσει την πολιτική της χώρας υποδοχής! Όποια κινητοποίηση κι αν γίνεται τότε είναι αναποτελεσματική, αν δεν είναι εκ προοιμίου συμβολική! Το ζήτημα αυτό επανέρχεται συνεχώς (και συχνά παραβλέπεται από την ελληνική κυβέρνηση) στις σχέσεις της με τον ελληνισμό και με άλλες χώρες.

Παρά την προϊστορία αυτή, ο ελληνισμός της ΝΑΔ δεν παρέλειψε να δραστηριοποιηθεί για το εθνικό ζήτημα της Κύπρου. Με δικές του πρωτοβουλίες έγιναν εκστρατείες πληροφόρησης, στάλθηκαν γράμματα διαμαρτυρίας στον ΟΗΕ, συγκεντρώθηκαν χρήματα κλπ.³¹ Επίσης δραστηριοποιήθηκε και στην κρίση με τα Σκόπια.³² Ωστόσο, οι κινητοποιήσεις του δεν πήραν ποτέ την έκταση (ούτε είχαν τη σημασία) των κινητοποιήσεων του ελληνισμού της Αμερικής.

Θα πρέπει να έχουν συντρέξει και άλλοι λόγοι γι' αυτό (εκτός από τη μεγαλύτερη ταύτιση με τη ΝΑΔ, λόγω συμμετοχής στην προνομακή λευκή ομάδα, διαφορών συμφερόντων ανάμεσα σ' αυτή που σχημάτιζε την κυβέρνηση της ΝΑΔ και στην Ελλάδα). Τους α-

31. Ε. Μάντζαρης, «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, ό.π., τόμ. Ε', σ. 181 κ.ε.

32. Στο ίδιο, σ. 182.

ναφέρουμε κυρίως επειδή πρέπει να αποφεύγονται απλουστεύσεις και να αναδειχνεται η πολυπλοκότητα της αντικειμενικής κατάστασης και του «ψυχισμού» των αποδήμων.

Ένας τέτοιος πρόσθετος λόγος μπορεί να είναι και ο *περιθωριακός τελικός ρόλος της ΝΑΑ* στη διαμόρφωση της δυτικής πολιτικής γενικά και ειδικά στο κυπριακό ή στο σκοπιανό ζήτημα. Αντίθετα, ο ελληνισμός των ΗΠΑ είχε την αίσθηση ότι βρίσκεται στο κέντρο των αποφάσεων —όπως και ήταν. Επίσης, ο ελληνισμός της Αυστραλίας γνωρίζει ότι η χώρα του παίζει κάποιο ρόλο στη διεθνή πολιτική αν μη τι άλλο, λόγω οικονομικής ευρωστίας και ιδιαίτερων δεσμών του αγγλοσαξονικού κόσμου. Το ίδιο ισχύει και για τον Καναδά. Ο παράγων λοιπόν «*διεθνής ρόλος της χώρας υποδοχής*» πρέπει να λειτουργεί ενθαρρυντικά για κινητοποιήσεις. Αλλά δεν πρέπει να λειτουργεί μόνος του. Η Δυτική Γερμανία έχει επίσης λόγο στα διεθνή ζητήματα που μας απασχολούν λόγω μεγέθους, οικονομικής ισχύος, ιστορίας (Τουρκία, Κυπριακό, Γιουγκοσλαβία). Ο ελληνισμός το γνωρίζει, αλλά η πολιτική δομή και παράδοση εκεί, σε συνδυασμό με το χαρακτήρα της χώρας (ομοιογενής πληθυσμός), αποκαρδιώνουν και μεταδίδουν ένα αίσθημα απόλυτης αδυναμίας στις εθντικές ομάδες που θέλουν να παρέμβουν στις πολιτικές διαδικασίες αποφάσεων.

ε. Ο ελληνισμός της (Δυτικής) Γερμανίας³³

Ο ελληνισμός αυτός ανήκει στην κατηγορία της «*προλεταριακής*»

33. Μεταξύ άλλων βλέπε τα παρακάτω: T.A. Collaros - L.M. Moysourou, *The Return Home: Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*, Re-integration Center for Migrant Workers/Enimerosi 2, Athens 1978· Th.P. Ikonomou, *Ethnische Institutionen in der Diaspora. Das Beispiel der Griechen*, Salzburg (Πανεπιστήμιο του Salzburg, Habilitationsschrift, 1989)· M. Νικολινάκος, *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1974· N. Πετρόπουλος, *Κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα των αποδήμων Ελλήνων-Μια συγκριτική προσέγγιση*, ΓΓΑΕ, Αθήνα 1991· K.J. Bade (επιμ.), *Auswander, Wanderarbeiter, Gastarbeiter, Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, 2 Bände, Ostfildern 1984· F. Heckmann, *Die Bundesrepublik: Ein Einwanderungsland? Zur Soziologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*, Stuttgart 1981· L. Hoffman, *Die unvollendete Republik. Einwanderungsland oder deutscher Nationalstaat?*, Köln 1990· M. Kanabakis, «*Γριechische Gemeiden in der Bundesrepublik*», στο *Informationsdienst zur Ausländerarbeit* Nr. 2, Frankfurt a.M. 1988· K. Lajos (επιμ.), *Die zweite und dritte Generation. Zur Sicherheit ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik*, Leverkusen 1990· U. Mehrländer, κ.ά., *Situation*

διασποράς. Είναι προϊόν «μεταναστεύσεων» σε αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Ο όρος «μετανάστευση» τίθεται εδώ σε εισαγωγικά και με τον τρόπο τούτο υποδηλώνουμε αμέσως την πρώτη του ιδιομορφία. Δεν είναι προϊόν μετακίνησης για μόνιμη εγκατάσταση —τουλάχιστον ως προς τα ατομικά προγράμματα ζωής και προθέσεις— ούτε η χώρα υποδοχής, η (Δυτική) Γερμανία, αυτοπροσδιοριζόταν ως χώρα μόνιμης εγκατάστασης μεταναστών.

Όντας νέος, δεν έχει ακόμη καταφέρει (και πιθανώς λόγω διακυμάνσεων δύσκολα θα καταφέρει τελικά) να καθιδρύσει τις θεσμικές προσβάσεις που είναι αναγκαίες για να ασκήσει οποιαδήποτε πίεση ως (εθνοτική) ομάδα. Αγωνίζεται ακόμη να προστατεύσει την ταυτότητά του. Ήδη ως εκ τούτου οι δυνατότητες παρέμβασης στη γερμανική πολιτική ζωή με τη μορφή του lobbying ή της διαφώτισης είναι περιορισμένες.

Βέβαια υπήρξαν μερικές παλαιότερες ομάδες Ελλήνων στη Γερμανία, εμπόρων κυρίως, με τη δική τους οργάνωση (τις αδελφότητες) που διατήρησαν την αυτοτέλειά τους ζηλότυπα, ακόμη και όταν η χώρα κατακλύστηκε, από τη δεκαετία του '50 από Έλληνες μετανάστες. Ήταν ολιγάριθμες οργανώσεις, με στόχο να λειτουργήσουν όχι ως οργανωμένη ομάδα πίεσης προς την τοπική ή κρατική πολιτική αλλά ως τόπος επιβεβαίωσης της εθνικής ταυτότητας και επικοινωνίας. Κατά κανόνα υπολειπονούσαν.

Για τις πολιτικές, διοικητικές και οικονομικές ελίτ της Γερμανίας επίσης, ο ελληνισμός της Γερμανίας ή και άλλες εθνότητες που προήλθαν από τις μαζικές μεταναστεύσεις δεν είχαν νομιμοποίηση για πολιτικές παρεμβάσεις της μορφής που αναφέραμε, είτε για θέματα της χώρας προέλευσης της εθνότητας είτε για δικά τους ζητήματα στους τόπους που ζούσε. Ως προς τα τελευταία ήταν διαθέσιμες οι κλασικές οργανώσεις, τα (γερμανικά) συνδικάτα των εργαζομένων και των επιχειρηματιών και τα (γερμανικά) κόμματα. Οι ελίτ αντιμετωπίζουν με δυσπιστία ή και εχθρότητα κάθε προσπάθεια των «φιλοξενουμένων» να επηρεάσουν τη γερμανική πολιτική υπέρ της χώρας προέλευσης (με εξαιρέσεις όμως, που οφείλονται σε πολιτική παράδοση και ιστορικούς δεσμούς, όπως έδειξε η περίπτωση της Κροατίας).

der ausländischen Arbetinehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 1986· M. Nikolinakos, *Politische Ökonomie der Gastarbeitsfrage, Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973.

Χαρακτηριστική ως προς τούτο είναι η πλήρης αποσιώπηση από τα ΜΜΕ (τα οποία παρουσιάζουν υψηλό βαθμό συγκέντρωσης) μεγάλων, για τα γερμανικά μέτρα, συγκεντρώσεων ξένων, όπως π.χ. των Ελλήνων στη Βόννη, το Μάρτιο του 1992 για το ζήτημα των Σκοπίων. Λειτουργήσαν και λειτουργούν ως φίλτρα διύλισης του πολιτικού παιγνιδιού από τις επιρροές των ξένων.

Οι γερμανικές ελίτ δεν πιστεύουν ότι είναι δυνατή διπλή νομιμοφροσύνη. Γι' αυτό άλλωστε δεν αναγνωρίζεται η διπλή υπηκοότητα.³⁴ Αν ένας Έλληνας θέλει ν' αποκτήσει τη γερμανική υπηκοότητα, τότε εκτός άλλων πρέπει να εγκαταλείψει την ελληνική. Μόνο πρόσφατα, τον Ιανουάριο του 1993, τέθηκε ζήτημα αναγνώρισης της διπλής υπηκοότητας από επίσημες πηγές. Όλα αυτά κάνουν εξαιρετικά δυσχερή την υποστήριξη της πατρίδας από τις οργανώσεις των Ελλήνων της Γερμανίας. Αλλά υπάρχουν και άλλα.

Το *θεσμικό-νομικό status* των Ελλήνων της Γερμανίας ως «φιλοξενουμένων εργατών» (*Gastarbeiter*) δεν τους παρείχε (ούτε τους παρέχει ακόμη, παρά τις σημαντικές βελτιώσεις) και τυπικά δυνατότητες συμμετοχής στο πολιτικό παιγνίδι, με την άσκηση δικαιωμάτων του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.³⁵ Αυτό ισχύει για όλα τα επίπεδα, το κοινοτικό, το περιφερειακό και το ομοσπονδιακό. Μόλις πρόσφατα, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ αποκτούν οι Έλληνες της Γερμανίας, ως κοινοτικοί υπήκοοι, δικαίωμα συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές.³⁶

Η πολιτική συμμετοχή των Ελλήνων μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας επικεντρώθηκε κυρίως στην «αυτοοργάνωσή» τους, είτε στο πλαίσιο κοινοτήτων είτε στο πλαίσιο παραρτημάτων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων.³⁷ Συνέπεια τούτου ήταν η «γκετοποίηση» της πολιτικής ζωής, της δραστηριότητάς τους,³⁸ πράγμα

34. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα Myron Weiner, «Labor Migrations as Incipient Diasporas», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π., σ. 47-74, ιδίως σ. 65.

35. Στο ίδιο, σ. 63.

36. Βλ. Λ. Μ. Μουσουρού, *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα 1993.

37. Για τις ελληνικές οργανώσεις στη (Δυτική) Γερμανία βλ. συνοπτικά Π. Παπαδόπουλου, «Γερμανία», στο Π. Καζάκος, κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός...*, ό.π., τόμ. 2, κεφ. IV.

38. Χρ. Γαλλουρίδης, «Η ελληνική διασπορά στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη. Το παράδειγμα της θέσης και του ρόλου ενός ιδιότυπου απόδημου ελληνισμού στο πολιτικό σύστημα της ομοσπονδιακής Γερμανίας», πολυγραφημένη εισήγηση στο

που ενίσχυε πάλι τον περιθωριακό ρόλο στη γερμανική πολιτική ζωή. Υπό τις συνθήκες αυτές, η οποιαδήποτε μαζική κινητοποίηση για εθνικά θέματα παίρνει εσωστρεφή χαρακτήρα, γίνεται τελετουργία επιβεβαίωσης της ταυτότητας μάλλον παρά αποτελεσματική παρέμβαση στην πολιτική ζωή της Γερμανίας.

Συμμετοχή πάντως υπάρχει σε άλλους θεσμούς. Στα πανεπιστήμια οι ξένοι φοιτητές είχαν από την αρχή τα δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Τα συνδικάτα δεν γνώριζαν επίσης τη διάκριση ανάμεσα σε ξένους και Γερμανούς. Οι εργαζόμενοι ψηφίζουν, αρκεί να είναι μέλη με τακτοποιημένες υποχρεώσεις. Όμως η άνοδος στο στελεχικό δυναμικό ήταν και παραμένει ουσιαστικά «ελεγχόμενη», λόγω νοοτροπίας, αριθμών, γλώσσας και γραφειοκρατικών διαδικασιών!

Συνοψίζουμε: Το νομικό-θεσμικό status επηρεάζει το βαθμό πολιτικής συμμετοχής και έτσι, αν όχι το βαθμό κινητοποίησης για εθνικά θέματα, οπωσδήποτε όμως τις δυνατότητες αποτελεσματικής πολιτικής παρέμβασης για την υποστήριξή τους.

Πίσω από τη δυσπιστία των ελίτ και τη φιλοσοφία του «φιλοξενουμένου» διακρίνουμε βέβαια την πανίσχυρη ιδέα της ομοιογένειας του γερμανικού κράτους. Η γερμανική κοινωνία δεν αυτοορίζεται ως «πολυεθνικό συγκρότημα», π.χ. κατά το αμερικανικό πρότυπο. Το ίδιο ισχύει ακόμη, παρά τη δημόσια ρητορική, για τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Εδώ η έννοια του κράτους-έθνους είναι βαριά κληρονομιά της ιστορίας και οι πρόσφατες εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη με τη διάλυση πολυεθνικών μορφωμάτων όπως η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία και η ΕΣΣΔ (ως τώρα) δείχνουν πόσο πανίσχυρη είναι.

Το εθνικό κράτος λοιπόν παραμένει βασικό στοιχείο της δυτικοευρωπαϊκής οργάνωσης και ιδεολογίας. Στο πλαίσιό του δεν νομιμοποιείται ακόμη ο «παρτικουλαριστικός» (particulation) ρόλος μη ιστορικών μειονοτήτων —αν και στο μεταξύ οι συνθήκες αλλάζουν με τη μαζική είσοδο οικονομικών προσφύγων— και αμφισβητείται δημόσια ο «μύθος» της ομοιογένειας.

Τέλος, σε όλα μας τα εθνικά ζητήματα υπήρξε διάσταση ορισμών συμφερόντων ανάμεσα στη γερμανική και την ελληνική κυβέρνηση. Η διάσταση αυτή περιόριζε ακόμη περισσότερο, σε συν-

δυνασμό με όλους τους παράγοντες που αναφέρθηκαν, τη δυνατότητα επηρεασμού των πολιτικών διαδικασιών στη Γερμανία από τον απόδημο ελληνισμό. Στα ζητήματα που μας αφορούν συγκρούονται ουσιαστικά δύο εθνικισμοί —ο ελληνικός και ο γερμανικός. Αν κάποιες εθνότητες είχαν πιθανότητες επηρεασμού, τότε αυτές ήταν όσες είχαν ιστορικούς δεσμούς με τη Γερμανία (π.χ. Κροάτες) και ψήφους (πάλι Κροάτες, που ανέρχονται σε εκατοντάδες χιλιάδες).

Το πολιτικό τέχνασμα θα ήταν, υπό τις συνθήκες αυτές, να υποστηριχθεί ότι οι ελληνικές απόψεις (ή οι απόψεις των εθνοτικών οργανώσεων) ανταποκρίνονται στα γερμανικά συμφέροντα ή στις γενικότερες αρχές, τις οποίες δέχονται και οι Γερμανοί.³⁹ Στη Δυτική Γερμανία, σύμπτωση με τους στόχους και τους ορισμούς συμπεφερόντων της χώρας σε εθνικά μας ζητήματα υπήρξε μόνο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όπου η δραστηριότητα των αντιστασιακών και άλλων οργανώσεων αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό γεγονός και άσκησε «ίσως για μοναδική φορά, επιρροή στο κλειστό γερμανικό πολιτικό σύστημα».⁴⁰ Υπάρχουν όρια στις δυνατότητες για «τεχνάσματα». Ένα προφανές όριο προκύπτει από την πολιτική παράδοση της Γερμανίας, η οποία λογικά αναβιώνει μετά την ενοποίησή της. Την παράδοση χαρακτηρίζουν, ανάμεσα σε άλλα, δύο στοιχεία: η πολιτική «μεγάλης δύναμης» και η συνέχεια των ιστορικών συμμαχιών. Και τα δύο λειτουργούν εναντίον των ελληνικών συμφερόντων σήμερα. Αντίθετα, στην περίπτωση των ΗΠΑ η γεφύρωση των ελληνικών με τα αμερικανικά συμφέροντα ήταν περισσότερο δυνατή: στο μεν Κυπριακό, λόγω της γενικότερης κατάρστασης στη Μέση Ανατολή, στο δε γιουγκοσλαβικό ζήτημα, γιατί οι ΗΠΑ υποστήριξαν την ενότητα της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Τέλος, όπως σημειώσαμε ήδη, ο ελληνισμός της Γερμανίας είναι προϊόν πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων. Παρά τις ισχυρές τάσεις προσαρμογής και εν μέρει ενσωμάτωσης, δεν είχε καιρό να αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα (μέσω της υπηκοότητας) και δικαιώματα ανόδου μέσω μακρόχρονης συμμετοχής σε διάφορους θεσμούς της χώρας (κόμματα, ΜΜΕ κλπ.) ώστε να είναι σε θέση να επηρεάσει την πολιτική της. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει στις ΗΠΑ.

39. Βλ. για την περίπτωση των ΗΠΑ P. Tsongas, «Προσέξτε την ομογένεια», εφημ. *Το Βήμα*, 22.3.1992.

40. Χρ. Γιαλλουρίδης, «Η ελληνική διασπορά», ό.π., σ. 7.

Όσον αφορά τον ελληνισμό της Λατινικής Αμερικής μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: αν κρίνουμε από τις ανακοινώσεις που εκδίδουν κατά καιρούς οι κυριότερες οργανώσεις του (π.χ. στη Βραζιλία) και από τα ψηφίσματα συμπαράστασης συνεδρίων, επιδεικνύει ενδιαφέρον για τα εθνικά θέματα, όπου υπάρχουν σχετικά συγκεντρωμένες και οργανωμένες δυνάμεις. Αλλά, εκ των πραγμάτων, οι δυνατότητες επηρεασμού είναι περιορισμένες. Παράγοντες όπως η γεωγραφική απόσταση, η ίδια η περιθωριοποίηση της Λατινικής Αμερικής στη διεθνή πολιτική και ο διάσπαρτος χαρακτήρας του ελληνισμού στην απέραντη ήπειρο προσδιορίζουν, *inter alia*, τα όρια για κινητοποιήσεις και αποτελεσματικές παρεμβάσεις.

4. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: ΟΡΙΑ ΣΤΙΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΝΑ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΟΥΝ

Όπως παρατηρήσαμε, ο απόδημος ελληνισμός συνολικά ανήκει στον τύπο της κινητοποιημένης διασποράς: ενδιαφέρεται για τις τύχες της πατρίδας και τείνει να ενεργοποιείται στις χώρες υποδοχής για την υποστήριξη εθνικών θεμάτων. Ως προς τούτο λοιπόν διαφέρει από άλλες διασπορές, που αποστασιοποιούνται από τις υποθέσεις της χώρας προέλευσης.

Ο κύριος παράγων που εξηγεί γιατί ο ελληνισμός είναι κινητοποιημένος είναι η αίσθηση της απειλής του έθνους. Γενικά, οι ασθενέστερες και περισσότερο απειλούμενες εθνότητες είχαν τις ισχυρότερα οργανωμένες διασπορές.

Βέβαια, ο βαθμός κινητοποίησης διαφέρει από χώρα σε χώρα, όπως δείξαμε παραδειγματικά στην περίπτωση των αποδήμων στη (Δυτική) Γερμανία, Αίγυπτο, Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία και Λατινική Αμερική. Οι αιτίες των διαφορών είναι πολλές και μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: στο πολιτικό και πολιτιστικό «περιβάλλον», στην προσωπικότητα του ίδιου του ελληνισμού (οικονομική επιτυχία, βαθμός συγκέντρωσης κλπ.) και στην πολιτική του ίδιου του εθνικού κέντρου.

Στο τελευταίο οι «φιλοσοφίες» για το ρόλο του απόδημου ελληνισμού εναλλάσσονται, αλλά η πολιτική πρακτική χαρακτηρίζεται σε κάθε περίπτωση από έναν ιδιότυπο πατερναλισμό –τη διεκδίκηση της πρωτοκαθεδρίας στη διαμόρφωση πολιτικής και στον ορισμό του εθνικού χαρακτήρα των θεμάτων. Η πρακτική αυτή απο-

ξενώνει και, μακροχρόνια, μπορεί να μειώνει τις δυνατότητες κινητοποίησης του ελληνισμού.

Εκφραση του πατεριναλισμού της Αθήνας είναι, πρώτον, η τάση της να *κομματικοποιεί* τις σχέσεις της με τον απόδημο ελληνισμό. Αυτό χαρακτηρίζει την πολιτική όλων των κυβερνήσεων, έχει διχαστικές επιπτώσεις και μακροχρόνια απομακρύνει πολλούς απόδημους από τις οργανώσεις τους.⁴¹ Γράφει χαρακτηριστικά ο Ι. Χασιώτης ότι η μεταφύτευση στον απόδημο ελληνισμό των ιδεολογικών αντιθέσεων της νεοελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα του εθνικού διχασμού και των μεταγενέστερων εκβλαστήσεών του «δεν προκάλεσε μόνο κραδασμούς –και μάλιστα ισχυρούς– στους μικρόκοσμους των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού, δημιουργήσε στους ομογενείς και σοβαρά ιστορικά τραύματα, που έμειναν ανεπούλωτα για δεκαετίες. Επιπλέον, η κούραση της ομογένειας από τις ενδοελληνικές κομματικές αντιπαραθέσεις (οι οποίες συχνά φαίνονταν από μακριά υπερβολικές ή και παράλογες), σε συνδυασμό και με τις δικές της αδήριτες οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες στις νέες πατρίδες, έφερε ως τελικό αποτέλεσμα την άμβλυνση της παλιότερης ευαισθησίας της για τα πολιτικά προβλήματα της Ελλάδας».⁴² Εντούτοις παραμένει, όπως είδαμε, συνολικά μια κινητοποιημένη διασπορά. Αλλά, αν η ελληνική πολιτική έναντι των αποδήμων δεν αποκτήσει στα λόγια και στην πράξη (αληθώς) «εθνικό χαρακτήρα», είναι καταδικασμένη σε αναποτελεσματικότητα.⁴³

Σε επίπεδο ρητορικής τουλάχιστον φαίνεται ότι τον τελευταίο καιρό ωριμάζει η ιδέα της «αποκομματικοποίησης» της πολιτικής έναντι των αποδήμων, ως προϋπόθεσης για οργανική σύνδεση μαζί τους.

Δεύτερον, η επίσημη πολιτική τείνει να αγνοεί τη «διανόηση» εν ευρεία εννοία –πανεπιστημιακούς, παράγοντες της πνευματικής ζωής στις χώρες υποδοχής, διευθυντικά στελέχη, πετυχημένους τε-

41. Βλ. ανάμεσα σε πολλές άλλες συνεισφορές την εξαιρετική μελέτη του Ι. Κ. Χασιώτη, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.

42. Στο ίδιο, σ. 189-190.

43. N. Stavrou, «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990, σ. 17.

χνικούς κλπ., που συνήθως δε συνδέονται ιδιαίτερα με τις «πληθειακές» οργανώσεις και εμφανίζουν ανεξαρτησία γνώμης.⁴⁴

Τρίτον, η επίσημη πολιτική δίνει την *εντύπωση αδιαφορίας* έναντι του ελληνισμού, εκτός περιόδων οξύτατων κρίσεων σε εθνικά ζητήματα. Οι δεσμοί παραμένουν μάλλον συναισθηματικοί (από την πλευρά των αποδήμων), αλλά τίποτε δε βοηθά να είναι οργανικοί και να αναπτύσσονται σε σταθερή βάση γύρω από συγκεκριμένους στόχους. Όπως έγραφε ένα κορυφαίο μέλος του απόδημου ελληνισμού, «η διασπορά δεν παρουσίαζε ενδιαφέρον για την Ελλάδα και όταν κανείς κοιτάζει το δυναμικό αυτής της σχέσης μου φαινόταν πάντα αξιοπρόσεκτο ότι δεν έχει γίνει αντικείμενο πιο σοβαρών προσπαθειών».⁴⁵ Η αδιαφορία εκτείνεται και στο συγκεκριμένο οικονομικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η διασπορά στην Ελλάδα ως πηγή επενδυτικών πόρων, γνώσεων, εμπειριών. «Κάθε χώρα [...] προσπαθεί να εξασφαλίσει επενδύσεις. Δεν έχει, λοιπόν, νόημα οι επενδύσεις να γίνουν από ανθρώπους που ταυτίζονται εθνικά με τη χώρα και επομένως ενδιαφέρονται γι' αυτή».⁴⁶ Και δεν θα ήταν αυτός ένας τρόπος να ενισχυθούν οι οργανικοί δεσμοί ώστε να διασφαλίζεται και ο μέγιστος βαθμός κινητοποίησης για τον τόπο;

Τέταρτον, η επίσημη πολιτική δε διαθέτει *σταθερούς και ρεαλιστικούς στόχους*. Κατά κανόνα, την χαρακτηρίζει μεγάλη διάσταση ανάμεσα σε ρητορικές διατυπώσεις στόχων και σ' αυτά που πραγματικά διαπραγματεύεται. Οι κινητοποιήσεις γίνονται για τους πρώτους. Το αποτέλεσμα είναι φυσικά η απογοήτευση.

Ίσως η εμπειρία από το ζήτημα των Σκοπίων τεκμηριώνει με το σαφέστερο τρόπο τους σχετικούς κινδύνους. Τι επιδίωκε πράγματι η ελληνική κυβέρνηση όλο αυτό το διάστημα που ενθάρρυνε και συμμετείχε στις κινητοποιήσεις που σκοπό είχαν να εμποδίσουν οποιαδήποτε αναφορά στη Μακεδονία σαν ονομασία του νέου κρατιδίου; Και τι θα πει στους απόδημους τώρα που έγινε φανερό ότι τους κινητοποιούσε για στόχους που η ίδια ήδη είχε εγκαταλείψει; Τι συνέπειες θα έχει αυτό για τη στάση και τις διαθέσεις των αποδήμων μακροχρόνια;⁴⁷

44. Στο ίδιο, σ. 16.

45. P. Tsongas, «Προσέξτε την ομογένεια», *Το Βήμα*, 22.3.1992.

46. Στο ίδιο.

47. Ανοιχτό είναι το ερώτημα αν η κατάσταση αλλάζει ουσιαστικά μετά την πρόσφατη επιβολή μέτρων αποκλεισμού εναντίον της FYROM.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Armstrong, J.M., «Mobilized and Proletarian Diasporas», στο *American Political Science Review*, 70, No 2/1976, σ. 393-404.
- Bade, K.J. (επιμ.), *Auswander, Wanderarbeiter, Gastarbeiter, Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, 2 Bände, Ostfildern 1984,
- Birch, A.H., *Nationalism and National Integration*, Λονδίνο, 1989.
- Γαλλουρίδης, Χρ., «Η ελληνική διασπορά στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη. Το παράδειγμα της θέσης και του ρόλου ενός ιδιότυπου απόδημου ελληνισμού στο πολιτικό σύστημα της ομοσπονδιακής Γερμανίας», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα, *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.
- Collaros, T.A. - L.M. Moyssourou, *The Return Home: Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*, Re-integration Center for Migrant Workers/Enimerosi 2, Athens 1978.
- Δαμανάκης, Μ., «Διερεύνηση των συνθηκών διεξαγωγής του μαθήματος μητρικής γλώσσας για τα ελληνόπουλα στην Ο.Δ. της Γερμανίας», *Επιστ. Επετ. Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, έτος 1988, σ. 12-272.
- Δραγούμης, Μ., «Η μάχη της επιρροής - πώς ενημερώνουμε τους ξένους για το θέμα των Σκοπίων», *Αντί*, τχ. 517/19.3.1993.
- Έβερετ, Μ., «Εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και οικουμενικός ελληνισμός», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Ιουλίου 1992.
- Ikonomou, Th.P., *Ethnische Institutionen in der Diaspora. Das Beispiel der Griechen*, Salzburg (Πανεπιστήμιο του Salzburg, Habilitationsschrift, 1989).
- Ikonomou, Th., «Europa's griechische Diaspora - Dimensionen einer interdisziplinären bestandsaufnahme», στο *Der Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 16, Heft 3/1991, σ. 94-113.
- Heckmann, F., *Die Bundesrepublik: Ein Einwanderungsland? Zur Soziologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*, Stuttgart 1981.
- Hoffman, L., *Die unvollendete Republik. Einwanderungsland oder deutscher Nationalstaat?*, Köln 1990.
- Καζάκος, Πάνος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, Αφρικής και Λατινικής Αμερικής*, μελέτη για τη ΓΓΑΕ, 5 τόμοι, Αθήνα 1993.
- Kanabakis, M., «Griechische Gemeiden in der Bundesrepublik», στο *Informationsdienst zur Ausländerarbeit Nr. 2*, Frankfurt a.M. 1988.
- Katsarakis N., *Probleme kultureller und gesellschaftlicher Integration griechischer Arbeitnehmer in der BRD*, Exemplarische Untersuchung im

Bereich des Freizeitverhaltens, Dissertation, Aachen 1974.

Κιτρούφης, Α., *The Greek in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, Ithaca Press, Νέα Υόρκη 1989.

Κιτρομηλίδης, Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 143-164.

Lajios, K. (επιμ.), *Die zweite und dritte Generation. Zur Sicherheit ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik*, Leverkusen 1990.

Λαζαρίδης, Χρ., «Από την εθνική αφύπνιση στην πολιτική χειραφέτηση - ελληνική διασπορά 1992», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Ιουνίου 1992.

Μάντζαρης, Ε., «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, τόμος Ε', μελέτη για τη ΓΤΑΕ, Αθήνα 1993.

Mantzaris, E.A., *The Social Structure and the Process of Assimilation of the Greek Community in S.A.*, M.A. Thesis, University of Cape Town, 1978.

Mantzaris, E.A., *The Politics and Ideologies of the Greek Community in South Africa, 1880-1924*, Ph.D. Thesis, University of Cape Town, 1982.

Mantzaris, E.A., «The Greek Orthodox Church in the Transvaal: The Formative Years», στο *Ecclesiasticos Pharos*, τόμ. 68/69, 1987.

Mantzaris, E.A., «Intragenerational Differences in Ethnicity: The Greeks in Durban», στο *Apollonia*, Journal of the Institute of Afro-Hellenic Studies, τόμ. 4, 1988.

Μαντζουράνης, Γ., *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, β' έκδοση, Αθήνα 1974.

Mehrländer, U. κ.ά., *Situation der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn 1986.

Meyer, G., *L'Egypte contemporaine et les capitulations*, PUF, Παρίσι, 1930.

Μουσούρου, Α. Μ., *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα 1993.

Μουσούρου, Α. Μ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 1991.

Μουσούρου, Α. Μ., «Το ελληνικό κράτος και ο ελληνισμός του εξωτερικού», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ.165-179.

Nikolinakos, M., *Politische Ökonomie der Gastarbeitsfrage, Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973.

Νικολινάκος, Μ., *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1974.

Παπαμιχαήλ, Μ. Κ., *Ο ανά την Αφρικήν ελληνισμός*, έκδοση του συγγραφέα, Αλεξάνδρεια 1950.

ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, Αθήνα 1989.

- Πετρόπουλος, Ν., *Κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα των αποδήμων Ελλήνων-Μια συγκριτική προσέγγιση*, ΓΓΑΕ, Αθήνα 1991.
- Πολίτης, Α., *Ο ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμοι 2, Αθήνα-Αλεξάνδρεια 1928.
- Rosenau, J.N., «Notes on the servicing of triumphant subgroupism», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.
- Σαρίδης, Εμ., «Μεταξύ παλιννόστησης και ενσωμάτωσης», στον τόμο της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης (επιμ. Γ. Πετρόχειλος), *Ελληνική διασπορά στη Δυτ. Ευρώπη*, Αθήνα 1985, σ. 25-48.
- Στεφάνου, Κ. - Χριστοδουλίδης, Θ. (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση*, Αθήνα 1993.
- Σουλογιάννης, Ε., *Οι ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1984.
- Σουλογιάννης, Ε., *The Greeks in Egypt in the 19th and 20th Centuries*, ανέκδοτη εργασία.
- Sheffer, G., «A new Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986, σ. 1-16.
- Sheffer, G. (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986.
- Stavrou, N., «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.
- Theodoropoulos, Chr., «The Involvement of the Greek Community in South Africa in the Formulation of the Foreign Policy of Greece», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.
- Tsongas, P., «Προσέξτε την ομογένεια», εφημ. *Το Βήμα*, 22.3.1992.
- Υπουργείο Πολιτισμού - ΓΓΑΕ, *1η Συνδιάσκεψη Ομοσπονδιών Αποδήμων Ελλήνων, Πάτρα, 6-8 Δεκεμβρίου 1990, Πρακτικά*, Αθήνα 1991.
- Weiner, Myron, «Labor Migrations as Incipient Diasporas», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π. σ. 47-74.
- Χασιώτης, Ι. Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χατζηφώτης, Ι., «Η Αλεξάνδρεια των Ελλήνων», περ. *Ιστορία*, τόμ. 55, σ. 173.